POMNOŽNÁ JMÉNA V NÁŘEČÍCH

NAKI NÁŘEČÍ

Pomnožná jména jsou podstatná jména, u kterých se užívají výhradně tvary množného čísla, např. *nůžky*, *kamna*, *Vánoce*, nebo převážně tvary množného čísla, např. *plice*, *hadry* ve významu oděv. Množné číslo u nich ale nevypovídá nic o množství, k vyjádření množství potřebují pomnožná jména spojení s číslovkou, např. *jedny kleště* × *dvoje kleště*.

Jazykověda sleduje u pomnožných jmen řadu aspektů, např. (1) pomocí jakých prostředků jsou utvořena, (2) jakým způsobem je mluvčí skloňují, (3) jaké pravidelné či nepravidelné hláskové změny jejich vznik a užívání doprovází, (4) zda se jedná o pojmenování domácího původu nebo o přejetí z jazyků cizích a jak se přejaté názvy v češtině adaptovaly. Uvedené problémy jsou zpracovány v mapových vyobrazeních takto:

- Výrazy *gatě*, *katě*, *gaťata* a *kaťata* pro **kalhoty** (2, 3, 4),
- Výrazy *gatě*, *kaťe* a *kaťata* pro **spodky** (2, 3, 4),
- Vybrané jednoslovné názvy **plátěných kalhot** (1),
- Vybrané jednoslovné názvy **kožených kalhot** (1),
- Názvy **tuberkulózy** utvořené od přídavného jména *suchý* a Další názvy **tuberkulózy** (1, 2, 4),
- Názvy **spalniček** (1, 2, 4),
- Názvy **neštovic** (1, 3).

Základní přehled třídění pomnožných jmen do skupin podle významu je v *Internetové jazykové příručce*, přehled vychází ze zpracování tematiky ve studii Aleny Fiedlerové (1975) a v *Mluvnici češtiny 2* (1986). Nejnověji problematiku pomnožných jmen postihují *Akademická gramatika spisovné češtiny* (2013), *Nový encyklopedický slovník češtiny* (2017) a studie publikované v časopise *Slovo a slovesnost* od Jarmily Panevové a Magdy Ševčíkové (2011) a od Víta Michalce a Vojtěcha Veselého (2016).

Data pro mapy pocházejí s jednou výjimkou (Vybrané jednoslovné názvy **kožených kalhot**) z dvojího nářečního výzkumu. Údaje z výzkumu provedeného dialektology přímo v terénu v 60. a 70. letech 20. století pro *Český jazykový atlas* (dále ČJA; tento výzkum je považován za základní) jsou doplněny o data získaná korespondenční metodou ve 40. a 50. letech 20. století. Sběr dat korespondenční metodou byl realizován vyplněním *Slovníkového dotazníku pro nářečí českého jazyka*, který byl odeslán do všech lokalit, v nichž tehdy sídlila škola. Prováděli ho explorátoři většinou bez předchozího dialektologického proškolení (to je i jedním z důvodů, proč tento výzkum není považován za výchozí, ačkoliv je starší než sběr dat pro ČJA).

Výsledky dialektologického zkoumání v terénu byly částečně zveřejněny v položkách „kalhoty" v ČJA 1, 78, „spodky" v ČJA 1, 82, a „spalničky" v ČJA 1, 72, a také v článku Sabiny Konečné (2015).

Z vyzkoumaných názvů pro **kalhoty** a pro **spodky** jsou do publikace *Pomnožná jména v nářečích* zařazena jen označení *gaťe*, *kaťe*, *gaťata* a *kaťata*. Ostatními výrazy pro kalhoty jako *kalhouty*, *kalhotišťata* nebo *galaty* aj. ani výrazy *podvlíkačky*, *spodňáky*, *podzuvačky* pro spodky se publikace nezabývá.

Pojmenování **plátěných kalhot** a **neštovic** nebyla dosud ani z jednoho ze zmíněných výzkumných zdrojů zpracována. Názvy **kalhot vyrobených z kůže** byly zjišťovány pouze korespondenčně a ani výsledky zkoumání těchto dialektismů zatím nebyly zahrnuty do žádné jazykovězeměpisné publikace.

V mapovém zobrazení se nepřihlíží k hláskovým obměnám, k nimž dochází v nářečním úzu pravidelně, jejich přehled je uveden v úvodních pasážích v každém svazku *Českého jazykového atlasu* (tam srov. PRO). Z **nepravidelných obměn** je registrován protiklad *g* × *k* u výrazů *gatě*, *katě*, příp. *gaťata*, *kaťata*, a dále zánik měkkosti při odvozování pojmenování *plátenice* (vedle *plátěnice*), *plátěňáky* (vedle *plátěňáky*). V části věnované názvům nemocí jsou sledována provedení či neprovedení alternace *u*/*ou* doprovázející odvozování výrazů jako *sušky* nebo *souše* a také provedení či neprovedení změny *o* v *ú* při vzniku pojmenování *neštúvky* a *neštovky*. U názvů neštovic zobrazujeme také rozšíření hláskových variant *naštovice*, *našťovice*, příp. *nešťovice*.

SCHÉMA TVORBY DATOVÝCH VRSTEV

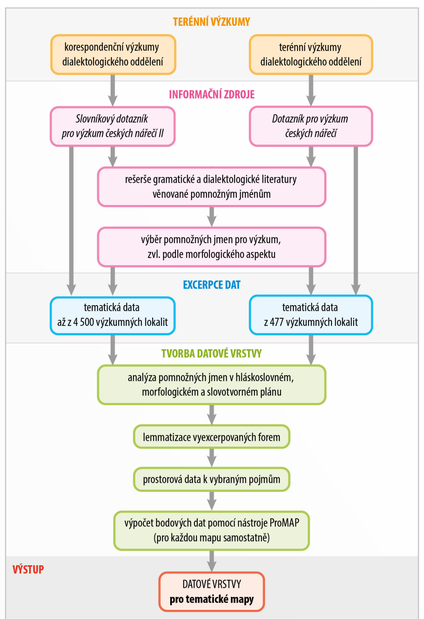

Výrazy *gatě*, *katě*, *gaťata* a *kaťata* pro **kalhoty**

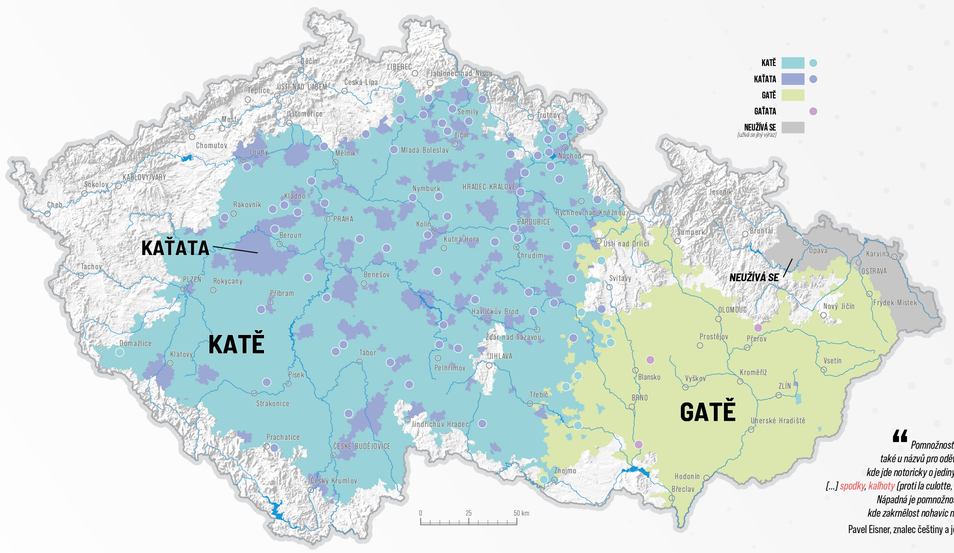

Výrazy *gatě*, *katě* a *kaťata* pro **spodky**

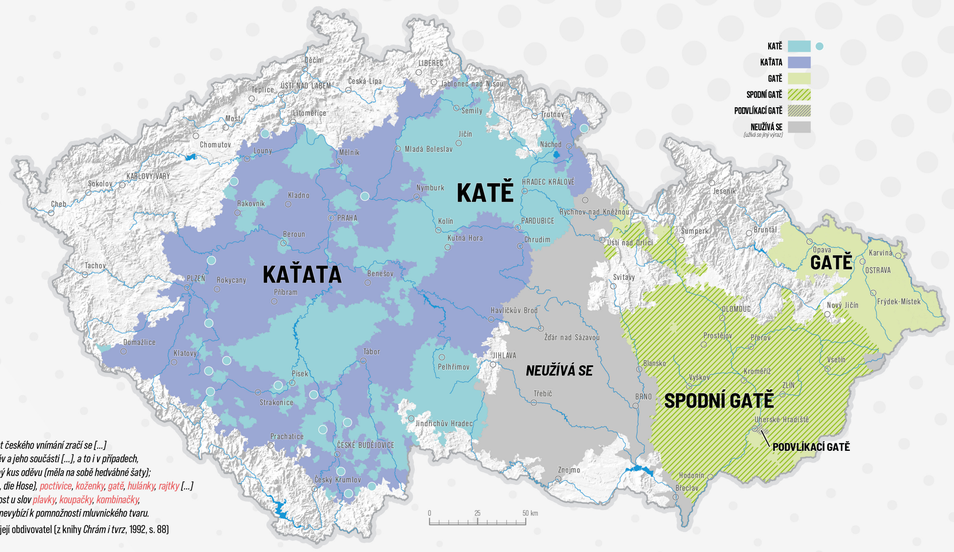

> *Pomnožnost českého vnímání zračí se [...] také u názvů pro oděv a jeho součásti [...], a to i v případech, kde jde notoricky o jediný kus oděvu (měla na sobě hedvábné šaty); [...] spodky, kalhoty (proti la culotte, die Hose), poctivice, koženky, gatě, hulánky, rajtky [...] Nápadná je pomnožnost u slov plavky, koupačky, kombinačky, kde zakrnělost nohavic nevybízí k pomnožnosti mluvnického tvaru.*
> Pavel Eisner, znalec češtiny a její obdivovatel (z knihy *Ohrám i tvrz*, 1992, s. 88)

Gatě, katě, gaťata a kaťata

Slova *gatě*, *katě*, příp. *gaťata*, *kaťata* nejsou v češtině stylově neutrální. Podle *Slovníku spisovného jazyka českého* jsou *gatě* a *katě* slova zastaralá, příp. nářeční; *gaťata* a *kaťata* jsou součástí obecné češtiny.

Není úplně obvyklé, aby měly české výrazy v násloví *g-*. Původní *g* procházelo nejpozději od přelomu 12. a 13. století hláskovým vývojem, na jehož konci byla hláska *h*. Tato změna se postupně rozšířila na celé území bez výjimky. Novočeské výrazy s náslovným *g-* proto zpravidla nejsou domácího původu (např. *galeje*, *gejzír*, *guma*). Ve staročeských textech je sice doloženo pojmenování *hačě* pro spodky, to však zaniklo a dialektismy *gatě* a *katě* nemohou být vzhledem k hláskovému vývoji jeho pokračováním. Jak uvádí Jiří Rejzek v *Českém etymologickém slovníku*, slovo *gatě* je vypůjčeno z maďarštiny nebo polštiny. Maďarština převzala svůj výraz *gatya* ze slovanských jazyků, proto naše staročeské *hačě* i přejaté moravské a slezské *gatě* nakonec pravděpodobně mají společný původ, i když se k nám slova dostala různými cestami.

V západní části našeho území pokračoval hláskový vývoj slov *gatě*, příp. *gaťata*, v Čechách a na jihozápadní Moravě tak převažují vývojově mladší obměny s náslovným *k-*.

Podstatná jména *gatě* a *katě* náleží ke skloňovacímu vzoru *růže*. Přikloněním ke vzoru *kuře* vznikla pojmenování *gaťata* a *kaťata*.

Starší výzkum provedený korespondenčně zachytil širší výskyt výrazů *katě* a *kaťata* pro kalhoty než pozdější výzkum, jehož výsledky byly zveřejněny v prvním svazku *Českého jazykového atlasu*. Podle Pavla Jančáka, zpracovatele výsledků terénního výzkumu, už mluvčí v oblasti středočeských a jihozápadočeských nářečí slova *kaťe* a *kaťata* pro **kalhoty** až na výjimky – *kaťe* v Kralovicích (okres Plzeň), v Tisu (okres Havlíčkův Brod), *kaťata* v Bechlíně (okres Litoměřice), v Tisu (okres Havlíčkův Brod) – neznají. Na území Čech se obvykle slova *katě* a *kaťata* v tomto významu užívají v oblasti nářečí severovýchodočeských a českomoravských. Zpravidla jde o výrazy s příznakem citového zabarvení.

Na Moravě a ve Slezsku je výraz *gatě* pociťován jako neutrální. Z toho důvodu je možno slovo *gatě* použít na Moravě ve významu **spodky** povětšinou jen ve spojení s přídavným jménem (*spodní gatě*, příp. *podvlíkací gatě*).

Výrazy *kaťe* a *kaťata* bez specifikujícího doplnění znají podle *Českého jazykového atlasu* nářeční mluvčí ve významu spodky na jihu a západě Čech. Starší korespondenční výzkum doložil rozdíl v jejich územním rozšíření, zaznamenal je na rozsáhlejším teritoriu. Četný výskyt názvu *kaťata* byl zjištěn v oblasti středočeských a jihozápadočeských nářečí, pojmenování dominuje v pomyslném oblouku od Mělnicka přes Lounsko, Plzeňsko až do jižních Čech. Výraz *katě* ve shodném významu se s ním v nářečním úzu částečně překrývá, soustavně byl však v jihozápadočeských nářečích zapsán jen v jihočeském úseku (srov. souvislý areál v oblasti mezi Příbramí, Pískem a Táborem a také mezi Jindřichovým Hradcem a Pelhřimovem). Starší sběr zachytil *katě* ve významu spodky i v oblasti severovýchodočeských nářečí.

Vybrané jednoslovné názvy **plátěných kalhot**

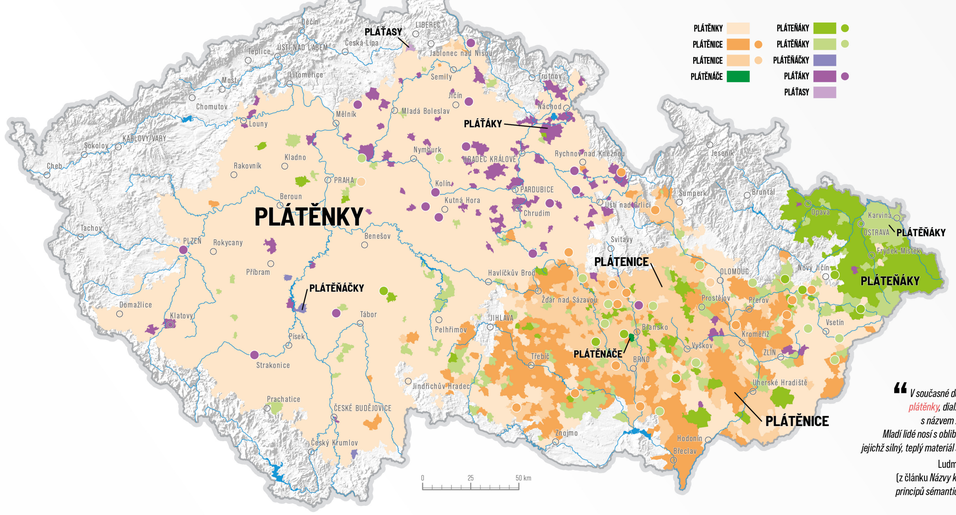

Vybrané jednoslovné názvy **kožených kalhot**

> *V současné době se běžně nosí [...] plátěnky, dial. plátenice, plátěňáky aj. s názvem zcela průhledným. Mladí lidé nosí s oblibou také koženky a barchetky, jejichž silný, teplý materiál se k nám dostal z dalekého Orientu.*
> Ludmila Hanzíková
> (z článku *Názvy kalhot v češtině z hlediska principů sémantické motivace*, 1988, s. 99)

Plátěné a kožené kalhoty

Bohatost nářečních slovotvorných prostředků a jejich regionálnost lze sledovat na příkladu jednoslovných pojmenování různých druhů kalhot. Pro plátěné kalhoty nářeční mluvčí užívali např. označení *drle*, *režňáky* nebo *třaslavice*, pro kožené kalhoty si utvořili výrazy jako *čertovice*, *jelenice* nebo *praštěnky*. Početné názvy kalhot souvisí s materiálem, z něhož jsou ušity.

Pro mapové zpracování byla vybrána jména, která jsou motivována skutečností, že jsou kalhoty vyrobeny z plátna, nebo z kůže. Jde vždy o formy vzniklé univerbizací spojení *plátěné kalhoty*, příp. *kožené kalhoty*, tedy např. *plátěnky*, *koženáky* nebo *kožen̆čata*. Někdy se při odvozování takových názvů využije zkrácený základ přídavného jména, výsledkem tvoření jsou pak formace jako *plátasy*, *kožáky* nebo *kožovky*. Názvy obou druhů kalhot jsou většinou ženského rodu (pokud jde o množství dokladů i velikost území, na nichž jsou doloženy). V rozsáhlejších areálech se v Čechách užívají formace *plátěnky*, *koženky*, na Moravě *koženice*. Podstatná jména mužského rodu byla zdokumentována u názvů obou druhů kalhot rozptýleně v Čechách a na Moravě, kompaktní areály tvoří jen ve Slezsku: *plátěňáky* proti *plátěňákům*, příp. *kožáky*. Na Moravě je u názvů plátěných kalhot zjištěný stav různorodější. Lze konstatovat častější výskyt názvů ženského rodu *plátenice* v centrálním úseku středomoravských nářečí, názvu *plátěnice* v ostatních oblastech středomoravských nářečí a pojmenování mužského rodu *plátěňáky* na území východomoravských nářečí.

Jako jisté zvláštnosti v kontextu sledovaných pojmenování je možné označit formace *kožínky*, *koženáče* a *koženčata*. Odvozeninu *kožínky* užívali nářeční mluvčí v malém areálu na jihozápadě Moravy (předpokládáme, že areál v minulosti mohl pokračovat přes česko-moravskou hranici do Čech, srov. doklady rozptýlené v okrese Pelhřimov). Sporadicky bylo zaznamenáno jednak podstatné jméno *koženáče*, a to v Úslavici (okres Žďár nad Sázavou), Heráčí-Zdislavicích (okres Havlíčův Brod), Šebrově-Kateřině (okres Blansko) a Zábřehu-Pivoníně (okres Šumperk), řadící se ve skloňování k měkkému mužskému vzoru *stroj*, jednak podstatné jméno *koženčata*, jediné jméno středního rodu, navíc s analogickými formami sklonění podle vzoru *kuře*, to bylo zachyceno v Lišicích (okres Hradec Králové).

V případě výskytu dvou formací v jedné obci si zpravidla konkurují jména ženského rodu *plátěnky*, *koženky*, *plátenice*, *plátěnice*, *koženice* se jmény mužského rodu jako *plátěňáky*, *koženáky*, *plátáky*, *kožáky*. V takových případech považují informátoři nezřídka formace ženského rodu za starší proti novějším odvozeninám rodu mužského; jejich úsudek lze potvrdit.

Pojmenování tuberkulózy

Mezi pomnožná jména se řadí relativně značné množství názvů nemocí. V posledních letech je potřeba věnovat pozornost vzrůstajícímu počtu pacientů s tuberkulózou, nemocí, jejíž výskyt se dařilo ve 2. polovině 20. století ve středoevropském prostoru postupně minimalizovat. Název *tuberkulóza* mezi českými mluvčími v poválečném období převládl a ve většinovém úzu nahradil dříve rozšířenější názvy českého původu jako *souchotiny*, *souchoty*, *sušky* a další, obdobně jako názvy adaptované z němčiny, např. *lunzucht*, *kalupírky* nebo *opcérunk*, které se z povědomí dnešních mluvčích už vytratily. Průvodním jevem tuberkulózy je ubývání na váze, člověk jakoby sesychá, viditelně se mu nedaří dobře, chřadne, proto se někdy hovořilo o *suché nemoci*, *úbytích* nebo *újmách*.

Mezi pojmenováními odvozenými od přídavného jména ***suchý*** překvapivě nedominuje v územní distribuci sufixální podoba *souchotiny*, ale podoby tvořené koncovkou: v Čechách *souchotě*, na Moravě a ve Slezsku *souchoty*. Název *souchotiny* vytváří středně velké areály v Čechách a ve Slezsku, menší areály pak na Moravě. Pouze v Čechách, a to rozptýleně, byly zaznamenány odvozeniny *souše* a *sušky*; podoby s neprovedenou alternací *u*/*ou* převažují v severovýchodočeské nářeční oblasti.

V některých oblastech docházelo také ke kolísání gramatického čísla, setkáváme se tak s označeními v jednotném čísle: na severu Čech vytvořilo souvislý areál pojmenování ženského rodu *suška*, v oblasti severozápadně, západně a jihozápadně od Brna pak výzkum zachytil výraz středního rodu *souchotí*.

Někdy lidé už ztratili povědomí o důvodu spojení názvů tuberkulózy s přídavným jménem suchý. Dokladem toho jsou pojmenování *soukenice*, *soukavice* a *soukačky*, která mylně odkazují ke slovesu *soukat*. Vedle názvů motivovaných schnutím se v minulosti v Čechách a na západní Moravě prosadilo označení *úbytě*. Výraz středního rodu *úbytí* byl zaznamenán rozptýleně v oblasti severovýchodočeských nářečí s přesahem do centrální oblasti středomoravských nářečí (Mohelnicko). Pojmenování *újmy* kolísá v gramatickém rodu: na Novobydžovsku, Třebíčsku a Znojemsku se řadí mezi podstatná jména ženského rodu, na Bučovicku přešlo k podstatným jménům rodu mužského.

Na střední a východní Moravě a také ve Slezsku se vedle názvů motivovaných schnutím prosadily názvy přejaté z němčiny. Jde o pojmenování trojí motivace. Největšího územního rozsahu dosáhlo užívání různých adaptací něm. *Lungensucht* ‚plicní nemoc', v areálu mezi Blanskem a Vyškovem a také v oblasti jižně od Brna ve spojení s přídavným jménem suchý, např. *soché lonzoft* v Ondraticích (okres Prostějov). Tyto výpůjčky se v češtině zařadily mezi podstatná jména mužského rodu, což vzhledem k jejich konsonantickému zakončení není překvapivé, a užívaly se vždy v jednotném čísle. Ekvivalentem českého pojmenování úbytě jsou přejímky adaptované z něm. *Abzehrung*, např. *vapserunk* v Krouně (okres Chrudim), nebo *Auszehrung*, např. *auscerung* v Březové (okres Opava). Výzkum je zachytil rozptýleně na území Čech, také na Opavsku; největší areály jejich rozšíření byly zjištěny ale na Moravě, a to na Zábřežsku a Blanensku. Třetí skupinou přejímek z němčiny jsou pojmenování pro tuberkulózu s rychlým postupem nemoci. České názvy jako *kalupinky* nebo *kalupírky* a další zde navazují na něm. *Galopplungen(schwind) sucht*. Výzkum je doložil nejčastěji v oblasti mezi Žďárem nad Sázavou a Brnem. Ve Velkém Týnci (okres Olomouc) byl zaznamenán kalk takového něm. spojení *spěšná nemoc*.

Názvy **tuberkulózy** utvořené od přídavného jména ***suchý***

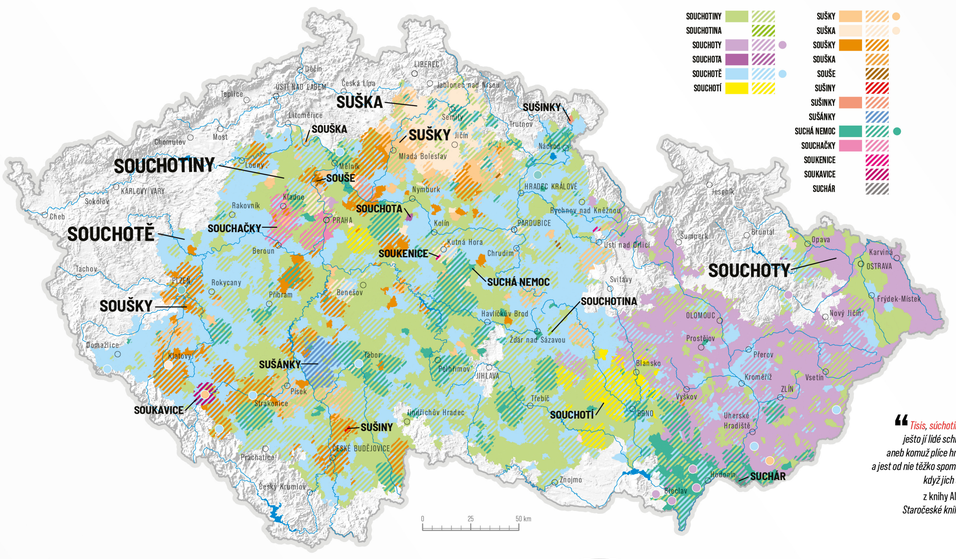

Další názvy **tuberkulózy**

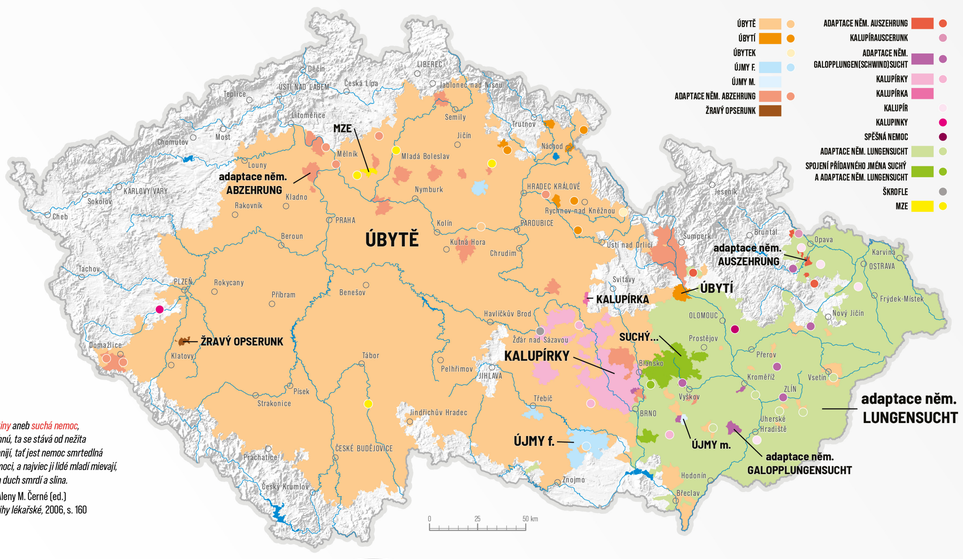

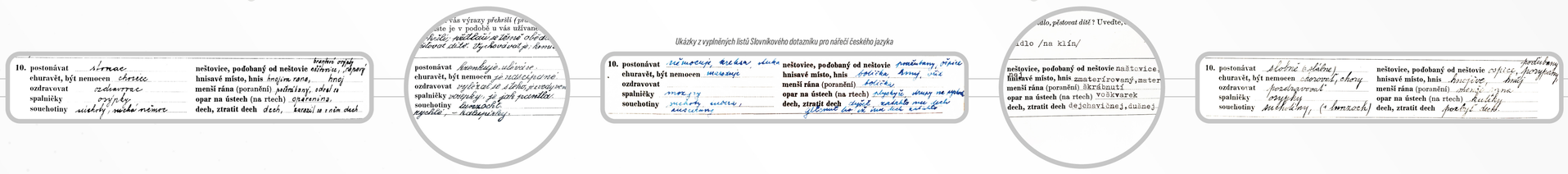

Ukázky z vyplněných listů Slovníkového dotazníku pro nářečí českého jazyka

Pojmenování spalniček

Pojmenování *spalničky* dominuje v oblasti jihozápadočeských a středočeských nářečí. Na Moravě převažuje výraz *osýpky*. Oblastí severovýchodočeských nářečí a západní Moravou probíhá široký přechodový pás, v němž si oba zmíněné názvy konkurují. Ve Slezsku je vedle výrazu *osýpky* zaznamenán hojně i název *ospice*.

Nářeční výrazy *mouzary*, *mouzarky*, *mouzdry*, *mouzerky*, *mouzrlata*, *mouzry*, *mozgry* a *mozrle* navazují na něm. pojmenování spalniček *Masern* (v minulosti se u nich uvažovalo o jiném původu, slovanském; srov. ČJA 1, 72). Tyto přejímky byly doloženy v severovýchodních Čechách, na severu Moravy a ve Slezsku v sousedství oblastí osídlených německy hovořícím obyvatelstvem. Čeští nářeční mluvčí přejali z němčiny ještě další výrazy pro spalničky. Jde o adaptace něm. *Friesel*. V Čechách se s nimi setkáváme spíše při okrajích sledovaného území, v těsném sousedství s pohraničím; pouze v oblasti severovýchodočeských nářečí zaujímal jejich výskyt větší plochu. Na Moravě vytvářely tyto přejímky větší areál na jihozápadě a v okolí bývalého jihlavského německého jazykového ostrova. Výsledkem adaptace jsou pojmenování buď pomnožná (*frýzle*, příp. *rytle*, u nichž se návaznost na něm. *Friesel* stává nepřihlednou), nebo český mluvčí přiklonil výpůjčku podle konsonantického zakončení k podstatným jménům mužského rodu (*frýzl*, *frýz*; neživotný skloňovací typ *hrad*). V některých obcích na Moravskokrumlovsku bylo zachyceno pojmenování *litre*. Vysvětlujeme si ho jako výsledek přesmyku z *rytle* (to k něm. *Friesel*). U dokladů vyplněných ve *Slovníkovém dotazníku pro nářečí českého jazyka* na jihozápadní Moravě nelze spolehlivě rozhodnout, zda je mluvčí v době sběru nářečního materiálu řadili k tvrdému, či měkkému skloňovacímu typu (tedy zda jsou *frýzle*, *rytle* nebo *litre* jako nář. *hrade*, či *stroje*).

Pojmenování neštovic

Na zkoumaném území převažuje výraz *neštovice*. Na mapě sledujeme též jeho nářeční obměny *naštovice*, *našťovice* a *nešťovice*, přestože si u dat získaných korespondenční metodou nemůžeme být obzvláště v rovině hláskoslovné vždy jisti jejich spolehlivostí. Vyšší počet dokladů přinesl výzkum u hláskových obměn *naštovice* a *nešťovice*. Varianta naštovice byla hojně zachycena v západní části středočeské a jihozápadočeské nářeční oblasti a také v jihovýchodní části jihozápadočeské nářeční oblasti. Obměna *nešťovice* se koncentruje do oblasti severovýchodočeských nářečí.

V oblasti slezských nářečí a místy i v oblasti středomoravských a východomoravských nářečí byla zaznamenána také pojmenování *ospice* nebo *osýpky*, velmi často jako součást víceslovného spojení s přídavným jménem. Užití víceslovného spojení je tu nutné k odlišení neštovic od spalniček, např. *ospice* ‚spalničky', *černé ospice* ‚neštovice' v Bašce-Hodoňovicích (okres Frýdek-Místek).

Ojediněle byly zachyceny další názvy ať českého původu (*pláňata*), nebo přejímky z němčiny (*mitfresry*, *poky* – obojí na Opavsku, a také *mozgry*, *mouzdry*, *mouzrata* – v blízkosti severomoravského pohraničí). Vyplňovatelé dotazníků zvl. ve starším z výzkumů někdy upozorňovali, že se mnohde názvy nemocí a výskytu různých vyrážek na těle zaměňují. Avšak v některých případech lze záměnu pojmenování spalniček a neštovic vyloučit, a to např. v případě dotazníku z Kýjovic (okres Opava), v němž vyplňovatel uvedl spojení *podubany od mozgruf*, neboť prodělání spalniček na rozdíl od neštovic nezanechává na pokožce stopy v podobě jizev.

Názvy **spalniček**

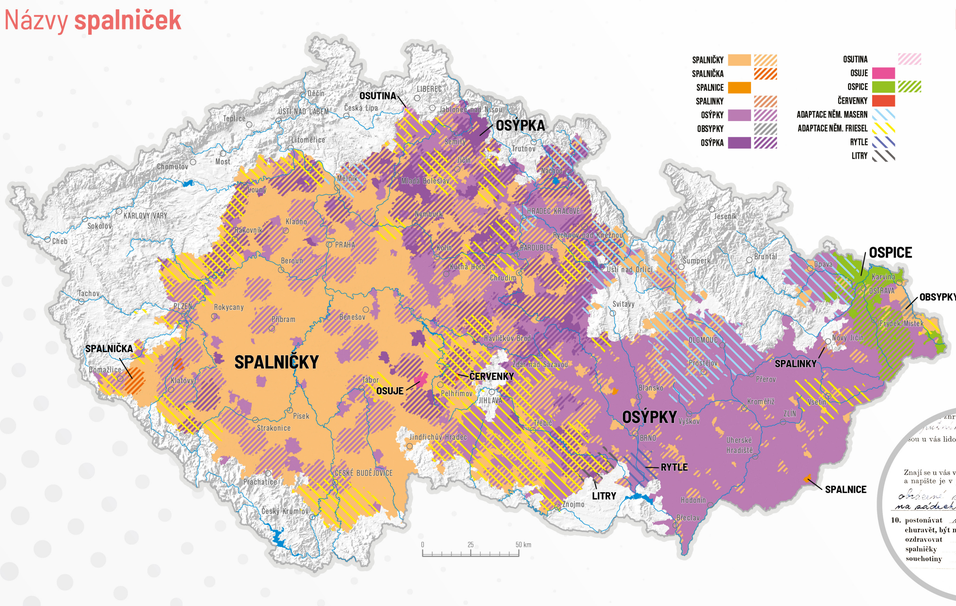

Názvy **neštovic**

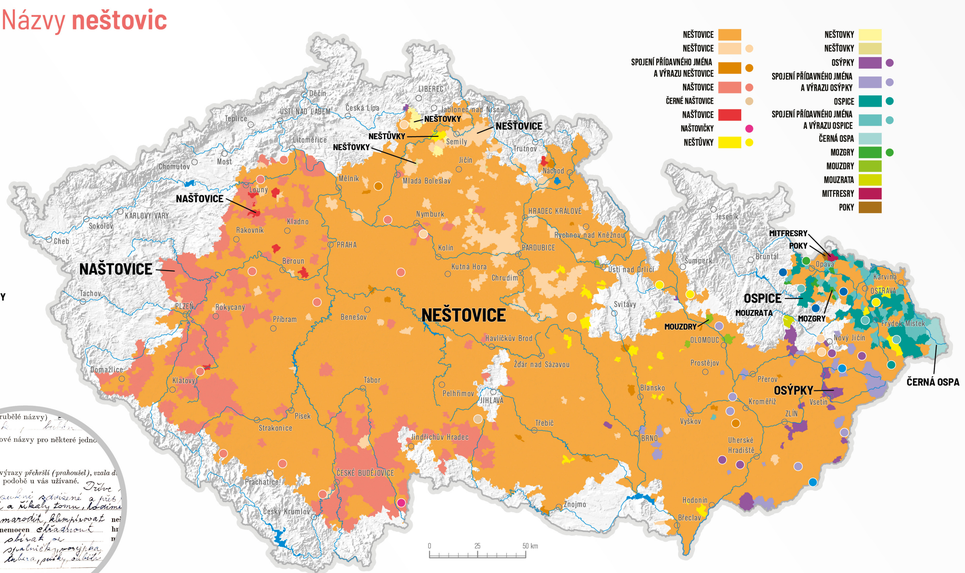

M·A·P·S·

POMNOŽNÁ JMÉNA V NÁŘEČÍCH
M·A·P·S· Num. 23

Autoři: Mgr. Stanislava Spinková, Ph.D.[1], RNDr. Alena Vondráková, Ph.D., LL.M.[2]
Kartografické zpracování: RNDr. Alena Vondráková, Ph.D., LL.M.[2], Mgr. Jakub Koníček[2]

Zpracování dat: Mgr. Stanislava Spinková, Ph.D.[1] (excerpce, příprava tematických dat), Mgr. Bronislav Štupňánek, Ph.D.[1] (příprava databáze), Mgr. Šimon Tesař[1] (excerpce dat), RNDr. Rostislav Nétek, Ph.D.[2] (datové výpočty), Mgr. Ondřej Šrubl[2] (datové výpočty), RNDr. Alena Vondráková, Ph.D., LL.M.[2] (analýzy, úprava prostorových dat)

Pracoviště: [1] Dialektologické oddělení, Ústav pro jazyk český Akademie věd České republiky, v. v. i. [2] Katedra geoinformatiky, Přírodovědecká fakulta, Univerzita Palackého v Olomouci

Mapa vznikla na základě řešení projektu č. DG20P02OVV029 „*Nářečí českého jazyka interaktivně. Dokumentace a zpřístupnění mizejícího jazykového dědictví jako nedílné součásti regionálních identit*". Poskytovatel podpory Ministerstvo kultury, Program NAKI II.

V mapě byla použita data, která poskytuje výzkumná infrastruktura LINDAT/CLARIAH-CZ (https://lindat.cz), podporovaná Ministerstvem školství, mládeže a tělovýchovy (projekt č. LM2018101).

Recenzenti: PhDr. Jarmila Vojtová, Ph.D. (Ústav českého jazyka Filozofické fakulty Masarykovy univerzity) Mgr. Bc. Zdeněk Stachoň, Ph.D. (Geografický ústav Masarykovy univerzity)

Data: © Ústav pro jazyk český AV ČR a Univerzita Palackého v Olomouci, 2022
Podkladová data: © ArcČR, ARCDATA PRAHA, ZÚ, ČSÚ, 2016

Ediční řada M·A·P·S· (Maps and Atlas Product Series), Num. 23
Předseda redakční rady M·A·P·S·: prof. RNDr. Vít Voženílek, CSc.

© Univerzita Palackého v Olomouci, 2022

Vydala Univerzita Palackého v Olomouci ve spolupráci s Ústavem pro jazyk český AV ČR, v. v. i., pro Katedru geoinformatiky jako její 98. titul.
ISBN 978-80-244-6167-0 (print) | 978-80-244-6169-4 (iPDF)